

*ЗАВГОРОДНИЙ Ю.
Київ*

ОБРАЗ ІНДІЇ У СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ТЕКСТАХ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Дослідження специфіки образу Індії, його сутнісних рис, процесу формування і трансформації в культурі східних слов'ян є досить перспективним і заслуговує, на наш погляд, окремої уваги.

Відомості про Індію до Київської Русі потрапляли двома шляхами: через безпосередні контакти з країнами Сходу, в тому числі з Індією, та через поширення разом із писемністю та християнством пануючих на той час у Візантії та Європі (перед усім у країнах Балканського півострову) уявлень про Індію. Під останньою малась на увазі територія на схід та південний схід від сучасної річки Інд із грецькою назвою, яка походила ще з античних часів.

У намаганнях відтворити образ Індії доби Київської Русі ми маємо справу, на відміну від попередньої доби, з тими певними конкретними реаліями (джерельною базою), які підлягають інтерпретації й можуть бути позитивно витлумачені.

У своєму аналізі ми будемо спиратись, насамперед, на існуючий корпус писемних текстів (літературних пам'яток XI — першої половини XIII ст.), автентичних чи трансплантованих, але почнемо з огляду не менш цікавих невербальних текстів (решток), що збереглися з тих часів.

Корпус невербальних пам'яток складається на сьогодні переважно з випадкових знахідок і є надто обмеженим. Спеціального дослідження по їх виявленню не проводилося. Проблематичними залишаться вони і в майбутньому, отож фактор випадковості й надалі відіграватиме вирішальну роль у розширенні кола невербальних пам'яток індійського походження доби Київської Русі.

Наведемо перелік відомих нам пам'яток.

1. Дві індійські срібні монети IX — XI ст., які було знайдено на території колишньої Полтавської губернії в Переяславському повіті¹.

2. Шахматні фігурки XI ст., зображення яких нагадують саме індійські, а не поширені на той час у Західній Європі².

3. Ритуальна статуетка з бронзи, головними фігурками якої є бог Вішну та його дружина Лакшмі, що возсідає на його лівому коліні — так звані Лакшмі-Нарайяна, які їдуть на своєму провідникові — Гаруді. Статуетка була знайдена у 1908 році під Полтавою під час орання й орієнтовно датується XIII ст., або у межах XI — XIV ст. За характером стилю та загальним художнім рівнем вона була віднесена відомим радянським мистецтвознавцем С.Тюляєвим близько до групи «Ума-Магешвара на лотосовому троні», що походить із Бенгалії, Бігару чи Орісси й належить до школи Пала³. Згадана композиція «Вішну та Лакшмі на Гаруді» зберігається в колекції Київського музею західного та східного мистецтва⁴.

Про наявність безпосередніх контактів Русі зі Сходом, у тому числі з Індією, в яких важливу роль посередника відіграло Поволжжя, свідчать і писемні пам'ятки. Так, арабські джерела повідомляють про численну колонію русів у столиці Хазарії Ітиль-Хазаран, вказують на схожість руських та індійських поховальних обрядів, завершуючи опис обряду кремації у русів словами: «Подібно до того, як це роблять індуси, мешканці Гани, Кугі та інші»⁵. Ал-Бакрі навіть зазначає: «У них <русів> звичаї, що схожі на звичаї індійські»⁶. Ібн Фадлан, який у 921 — 922 роках мандрував Волгою, згадує якогось «синдійця», що жив у правителя Волзької Булгарії й займався торгівлею. Мугаммад Ауфі, арабський і перський письменник початку XIII ст., уродженець Бухари, що мешкав у Делі, повідомляє про посольство київського князя Володимира до пра-

¹ Див.: Вигасин А.А. Представления об Индии в Древней Руси // Индия 1981 — 1982. Ежегодник. — М., 1983. — С. 275.

² Див. там само.

³ Див.: Тюляев С.И. О некоторых находках индийской бронзы на территории Советского Союза // Краткие сообщения Института Народов Азии. — LVII: Сборник памяти Ю.Н.Рериха. — М., 1961. — С. 150-152.

⁴ Див.: Киевский музей западного и восточного искусства: Фотопутеводитель. — К., 1981. — С.100-101.

⁵ Див.: Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. — М., 1967. — Т. 2. — С. 104.

⁶ Там же. — С. 103.

вителя Хорезму⁷. До 1211 р. належить перша згадка про руських на території північно-західної Індії⁸.

Згадує Індію і «Повість врем'яних літ»: «... Витікає Волга на схід і вливається сімдесятьма гирлами в море Хвалійське. Тому-то із Русі можна йти по Волзі в Болгари і в Хвалісі і на схід дійти в уділ Симів [у даному випадку Індія. — Ю.З.]»⁹.

Точку зору про існування шляху, насамперед торговельного, між Індією та Київською Руссю в XI — XIII ст. поділяє більшість сучасних дослідників¹⁰. В.Шохін, наприклад, виділяє XI — XIII ст. як період розширення русько-індійських контактів¹¹. Таку ж думку зустрічаємо й у Ф.Соймонова, російського державного діяча, історика і географа часів Петра I, який спеціально вивчав торговельно-економічні зв'язки Росії через Каспійське море з Середньою Азією та країнами Сходу. Так, він писав, що «в ті ж давні часи, а особливо близько XI — XII віків ті товари з Індії йшли через Каспійське море до Астрахані [Тут і надалі Ф.Соймонов наводить сучасні йому назви міст. — Ю.З.], а звідти до Азову, Кафи, Трапезунту й інших гаваней, котрі лежать у Чорного моря і звідти вони Волгою та Камою ріками доставлялись до Москви [Перша літописна згадка про Москву відома під 1147 р. — Ю.З.]»¹². Підтвердженням цього є і знайдені у середині 80-років індійські ритуальні об'єкти VI — VIII ст. на території Болгарії, а саме статуетка буддійського Майтреїї та кілька статуеток джайнських тіртханкарів; і в районі Кубані виявлена також статуетка джайнського тіртханкара XIII — XVII ст. за попереднім датуванням.

Отже, відомі на сьогодні невербальні пам'ятки індійського походження доби Київської Русі разом із тогочасними писемними згадками вказують на наявність існування як опосередкованих, так і прямих контактів між Руссю та Індією. Разом із тим, ці контакти не мали усталеного характеру і за своєю значущістю поступалися контактам із сусідніми країна-

⁷ Див. Вигасин А.А. Представления об Индии в Древней Руси. — С. 276.

⁸ Шохин В.К. Древняя Индия в культуре Руси (XI — сер. XV в.). Историко-ведческие проблемы. — М., 1988. — С. 4.

⁹ Літопис руський / Пер. з давньоруської Л.Махновця. — К., 1989. — С. 3.

¹⁰ Див.: Тихомиров М.Н. Средневековая Россия на международных путях (XIV — XV вв.). — М., 1966. — С. 114; Вигасин А.А. Представления об Индии в Древней Руси. — С. 275; Шохин В.К. Древняя Индия в культуре Руси. — С. 4 та інші.

¹¹ Див.: Шохин В.К. Древняя Индия в культуре Руси. — С.4.

¹² Цит. за: Антонова К.А. Ранние представления об Индии на Руси (XI — XVI ст.) и первые торговые связи // Россия и Индия. — М., 1986. — С. 41.

ми Європи та Азії. Незначний давньоіндійський культурний матеріал (знахідки) є, як правило, «анонімним». Скоріш за все, окремі елементи індійської культури на Русі не могли бути загально впізнаними, а отже бути адекватними текстами, на основі яких могла здійснюватися відповідна рефлексія. Саме тому, мабуть, ми й не знаходимо її (принаймні нині) в писемних пам'ятках доби Київської Русі.

Разом із тим, у тогочасній картині світу (просторово-часових уявленнях) свідоцтва про існування Індії як такої формувались і завдяки накопиченню конкретних (емпіричних) знань. Індія сприймалася середньовічною свідомістю у категоріях реального, на той час, географічного простору, який відвідувався, був досяжним і відомим. Мандрівна або торгова людина фактично відвідувала не лише територію Київської Русі, а й далекі та чужі за вірою землі, здійснюючи тим самим немовби антипаломництво, бо «в давньоруській культурі простір сприймався у ціннісних категоріях: ті чи інші землі розцінювалися як чисті та нечисті, праведні та грішні»¹³ й отримував «не притаманне сучасним географічним поняттям релігійно-моральне значення»¹⁴. Географічний простір виступав, таким чином, різновидом етичних знань. Переміщення в ньому — неодмінно аксіологічному та гетерогенному — обов'язково позначалося на зміні релігійно-морального статусу людини. Відвідування тих країн (земель), що вміщували в собі святість, долучало до неї й людину, відвідування тих країв, що вважались грішними, розглядалось як небезпечне й сумнівне в релігійному відношенні.

Цілком зрозуміло, чому Афанасій Нікітін, який за переживанням географічного простору стоїть ближче до доби Відродження та Нового часу з їх уявленнями про географічну протяжність, ніж до середньовічного з його принциповою неоднорідністю (хоча з останнім повністю не «пориває») виступає у мандрівку до Індії як до «грішної землі». Адже Індія другої половини XV ст. була вже тривалий час мусульманською, а отже нехристиянською, нечистою, позбавленою святості країною. У нашому ж випадку, спираючись виключно на невербальні пам'ятки, неможливо визначити специфіку сприйняття Індії се-

¹³ Успенский Б.А. Дуалистический характер русской средневековой культуры (на материале «Хождения за три моря» Афанасия Никитина) // Успенский Б.А. Избранные труды. — М., 1994. — Т. 1. Семиотика истории. Семиотика культуры. — С. 254.

¹⁴ Лотман Ю.М. О понятии географического пространства в русских средневековых текстах // Труды по знаковым системам. — Тарту, 1965. — Т. 2. — С. 210.

редньовічною Руссю. Для цього вже потрібне залучення писемних джерел. Хоча саме завдяки цим матеріальним знахідкам аналіз літературних текстів набуває дещо іншого змісту, забарвлення з привнесеною обумовленістю.

Найбільш повний перелік давньоруських пам'яток, що так або інакше пов'язані з відомостями про давню Індію, зустрічаємо в ґрунтовній праці В.Шохіна «Древняя Индия в культуре Руси (XI — сер. XV ст.)»¹⁵. Там же наведений і аналіз 1493 одиниць, включених до «Попереднього списку слов'яно-руських рукописів XI — XV ст., що зберігаються в СРСР», який засвідчує значну міру популярності тих запозичених «індознавчих» текстів у колі читання руського книжника, що відбивали давньоіндійські реалії у писемній культурі Русі¹⁶. При цьому В.Шохін не виділяє окремо твори власне східнослов'янського походження з інкорпорованими до них давньоіндійськими реаліями з перекладених текстів. У такому випадку питома вага «індознавчих» текстів зростає ще більше. Тобто у будь-якому разі ми маємо таке репрезентативне коло текстів, що за кількістю та питоною вагою відбиває тогочасне суспільне визнання. Отже, спробуємо виявити головні складові такої популярності «індознавчої» тематики на Русі, тим більше, що вони є дотичними до нашої теми.

Передусім, образ Індії сприймався позачасово. В ньому переплітались, скажімо, знання про природу Індії «Фізіолога», укладеного в II — III ст. й відомого в Київській Русі частково вже у XII ст., та досить загадкове «Сказання про Індійське царство», грецький варіант якого відомий із середини XII ст., а руський — з початку XIII ст. Засвоєне з книжок сприймалось таким чином, начебто було нещодавнім минулим чи реальним сьогоденням. Зображене не викликало сумнівів, майже повністю вичерпуючи синхронну читачеві Індію. Відтворення позитивних реалій цієї країни лишалося осторонь. Вони належали немов іншій, земній Індії, яка підвладна часові, змінам, а отже гріховна та глїнна за своєю суттю, а хїба є сенс придїляти увагу тому, що позбавлене благодатї, закинуте до буття?

Як у запозичених «індознавчих» текстах, так і у створених у добу Київської Русі Індія постає у двох головних географічно-культурних регіонах: Рагманський острів та Індійське царство¹⁷,

¹⁵ Шохин В.К. Древняя Индия в культуре Руси. — Цит. вид. — С.8.

¹⁶ Див. там само. — С. 254 — 256.

¹⁷ Див.: Літопис руський. — С.10.

інколи додається посередник між ними — проміжна «Внутрішня Індія». Існуючий дуалізм у характеристиці Індії долається аксіологічним забарвленням острова Рагманів, заселеного аскетами--праведниками¹⁸. У зв'язку з цим і складається домінуюче враження про обранність індійського простору як такого, котрий є не стільки осередком різних див на зразок птаха Фенікса¹⁹, скільки землею праведних брахманів, і якщо не самим земним раєм, то територіально максимально до нього наближеним²⁰.

Такою казковою країною багатства, див та благоді Індія увійшла до середньовічної картини світу з попередньої античної доби. Але Середньовіччя додало ще одну якість, без якої образ Індії не набув би легітимності та визнання у християнські часи. Йдеться про подвійне прилучення Індії до «священної історії»: поперше, через відведення її до «уділу Симового»²¹, по-друге, через апостольську проповідь («А ще в мене лежать моці апостола Фомі»²²). Цим переносом античних уявлень до середньовічних через накладання християнської парадигми, мабуть, і слід пояснювати надзвичайну популярність «індознавчих» писемних текстів як у Західній Європі, так і в Київській Русі. Тим більш, що в своїй онтологічній основі майже всі зазначені твори спирались на архетип Золотого віку в частині його утопічної реалізації.

Отже, образ Індії, який існував у добу Київської Русі, був якісно неоднорідним і складався щонайменше із двох компонентів: утилітарно-речового (предметного) та ідеально-вербального, з максимально можливою аксіологічною відстанню між ними. Ця відстань зберігалася не лише у просторовій орієнтації східних слов'ян на локальному рівні (Київська Русь — Індія), а й на макрорівні (Київська Русь — решта відомого світу), з винятком Єрусалиму та біблійних місць. Жодна інша країна або ж земля не отримала такого надзвичайно високого і водночас полярного статусу.

Не виключено, що таке амбівалентне ставлення до індійського топокозму зберігається, хоча й у трансформованому вигляді, й досі, увійшовши до національних структур світобачення.

¹⁸ Див.: Сказание об Индийском царстве // Памятники литературы Древней Руси: XIII век. — М., 1981; Повесть о Варлааме и Иоасафе // Памятники литературы Древней Руси: XI век. — М., 1980.

¹⁹ Див.: Златоструй. Древняя Русь. X — XIII вв. — М., 1990. — С. 293.

²⁰ Див.: Александрия. Роман об Александре Македонском по русской рукописи XV в. — М.-Л., 1969. — С. 92-108.

²¹ Літопис руський. — С. 1.

²² Сказание об Индийском царстве. — С. 473.